

УДК 821.161.2
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2024-93-28>

АРХЕТИПНІ ОБРАЗИ УКРАЇНЦІВ ЯК МАРКЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЕМІ МИКОЛИ ТОМЕНКА «ЛЕТІЛИ ДЗВОНИ»

Томенко О. М.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
Вознесенський узвіз, 20, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-9528-8358
olesia.tomenko@naoma.edu.ua*

Ключові слова: *трудова книжка колгоспника, образ матері, голодомор, геноцид української нації, російсько-українська війна, Микола Томенко, тетралогія «Трудова книжка матері», «Летіли дзвони», бездітне, трудовдень, нищення українських культових споруд 1920–1930-і роки.*

Стаття присвячена розгляду й аналізу обраних розділів книги «Летіли дзвони» Миколи Томенка, що є продовженням наукового дослідження тетралогії «Трудова книжка Матері», розпочатого в попередніх публікаціях. Обсяг поетичної спадщини М. Томенка значний, проте вершиною його творчості стала саме «Трудова книжка Матері», яку поет писав протягом трьох десятиліть. Тетралогія складається із 4-х книг: книги першої – «Трудова книжка Матері», книги другої – «Летіли дзвони», книги третьої – «Трагічні етюди» (Голодомор. Геноцид в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949 рр.), книги четвертої – «Як ми любили вас, мамо!» (Поезії. Вірші в прозі. Синівська сповідь Матері, Україні).

У статті ми продовжуємо досліджувати розділи поеми «Летіли дзвони», а саме: «В'язка соломи», «Летіли дзвони», «Покара за бездітне». Ці розділи, як і попередньо проаналізовані, розкривають трагічну історію українського народу. Цінність поетичного слова полягає не лише в історично-правдивій фіксації знущань і наруги над українським народом радянською системою, а й в образній метафоричній системі, яку творить автор і яка закарбовується в пам'яті не сухими цифрами й датами, а емоційним, образним відтворенням дійсності. Насправді назвати ті роки під окупацією радянської влади дійсністю чи просто життям важко, це було справжнє пекло.

Наголошується, що, як сьогодні фіксують злочини кремля під час повномасштабного вторгнення через обстріли, руйнування, убивства, насильство, катування, фільтрацію, каліцтво, так само Микола Томенко зафіксував і поетично відтворив злочини кремля, які відбувалися 90 років тому.

Сьогодні більшість науковців як раз і доходить висновку, що ті злочини, які чинив кремль в Україні у ХХ столітті, залишилися непокараними, як наслідок, кати вирости знову й знову нищать нашу державу.

Тому аналіз і вивчення цього твору є надактуальним у цей час.

**ARCHETYPICAL IMAGES OF UKRAINIANS AS MARKS OF NATIONAL IDENTITIES IN THE POEM OF MYKOLA TOMENKO
“WHEN BELLS WERE FLYING DOWN”**

Tomenko O. M.

*Ph.D. (Philology), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Culture and Social
and Humanitarian Subjects
National Academy of Fine Arts and Architecture
Voznesenskyj Uzviz, 20, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9528-8358
olesia.tomenko@naoma.edu.ua*

Key words: *work record book of kolkhoz worker, image of mother, the Holodomor, genocide of Ukrainian nation, Russian – Ukrainian war, Mykola Tomenko, “Mother’s Work Record Book” tetralogy, “When Bells Were Flying Down”, childlessness, work day, destruction of Ukrainian religious structures in 1920–1930s.*

This article is dedicated to the review and analysis of selected chapters of the “When Bells Were Flying Down” book by Mykola Tomenko and continues the scientific research of “Mother’s Work Record Book” tetralogy started in previous publications. The scope of M. Tomenko’s poetic heritage is significant, but it is this “Mother’s Work Record Book” written by the poet for three decades that has become his chef oeuvre. The tetralogy consists of four books: I – “Mother’s Work Record Book”, II – “When Bells Were Flying Down”, III – “Tragic Etudes” (The Holodomor. Genocide in Ukraine (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949), and IV – “Mother, How We Loved You!” (Poems. Verses in Prose. Son’s Confession to Mother, Ukraine).

In the article we keep on studying chapters of “When Bells Were Flying Down” Poem, namely “Straw sheaf”, “When Bells Were Flying Down”. These chapters, like the previously analyzed ones, reveal the tragic history of the Ukrainian people. The value of the poetic word is not only in the historically truthful fixation of the abuse and insult of the Ukrainian people by the Soviet system, but also in the figurative metaphorical system created by the author carved in the memory not through cold hard facts and dates, but through an emotional, imaginative reproduction of reality. It is true that these years under the Soviet power occupation can hardly be called reality or just life, it was real hell.

It is emphasized that Mykola Tomenko recorded and poetically reproduced the crimes of the Kremlin that occurred 90 years ago in the same way how their crimes during the full-scale invasion are recorded today through shelling, destruction, murder, violence, torture, filtering, mutilation.

And today most scholars come to the conclusion that the crimes committed by the Kremlin in Ukraine in the 20th century remained unpunished, and as a result, the torturers have grown up again and are once again destroying our country.

Thus, the analysis of this work is of high relevance nowadays.

Постановка проблеми. Книгу «Трудова книжка Матері» Миколи Томенка ми досліджували в наукових публікаціях [9; 10], проаналізована вона в дослідженнях літературознавців М. Жулинського та М. Наєнка, а також П. Засенка, Е. Бабчук, Д. Білоуса, М. Томенка, К. Мотрич [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Проте об’єктом детального, усебічного, всеохопного аналізу ця тетралогія ще не стала. Тому ми приділяємо особливу увагу історичним витокам написання книги, емоційно-образній системі віршування, деталям і матеріалам, які знаходяться

лише в родинному архіві письменника і є унікальними для дослідження творчості поета. У статті в цьому контексті досліджуватимуться розділи поеми «Летіли дзвони», а саме: «В’язка соломи», «Летіли дзвони», «Покара за бездітне».

Мета дослідження – проаналізувати зазначені розділи поеми в контексті історичного й образного зрізів як складники тетралогії «Трудова книжка Матері».

Предмет дослідження – емоційно-психологічне й метафоричне прочитання архетипних обра-

зів українців у розділах поеми «Летіли дзвони», а саме: «В'язка соломи», «Летіли дзвони», «Покара за бездітне».

Об'єктом дослідження є архетипні образи українців як маркери національної ідентичності в контексті кремлівських злочинів минулого століття в поемі Миколи Томенка «Летіли дзвони».

Виклад основного матеріалу дослідження. У розділі «В'язка соломи» автор поетично осмислює один із листів слухачів, у якому розповідається про двох маленьких дівчаток, які несли засніженим степом серед ночі по в'язочці соломи. Для читачів ХХІ століття цей архетип видається дивним, але 90 років тому, щоб вижити самому й прогодувати худобу в українському селі, затиснутому в лабеті комуністичної машини, доводилося працювати, але нічого не отримувати за свою працю. Тому посилали дітей за соломою, яка, уже гнила, не була потрібна нікому, бо урожай давно зібраний і відправлений у державне жерло. А в хаті від холоду замерзала навіть вода, і тою соломою можна було протопити. Виникає питання – а чому посилали дітей? Бо дорослого, який хоча б щось, навіть мерзлу солому, ніс додому з колгоспного поля, чекала тюрма. Але поетичне слово карбує інший нелюдський вчинок і виводить образ такого собі дядька Василя, можливо, сусіда, якого наділили совіти владою над простими людьми:

Із коня розпашілого злазить,
По снігу до дітей тих побрів.
Не беріть у нас, дядьку Василю,
Замерзає у хаті вода...
Рученята простягають сині,
За плечима не в'язка – біда...
... НЕ ЗАБРАВ –
ПІДПАЛИВ ВІН СОЛОМУ,
За плечима котра в малишні.
І помчав крізь завійні хутречі –
Не давав відпочити коню.
І лизали, гойднувшись, за плечі
Язики палахкого вогню...
ВЖЕ НЕ ДІТИ БУЛИ – СМОЛОСКИПИ
(перед ними ми в вічному боргу) [8, с. 162].

Такий нелюдський вчинок вразив поета, бо невинна й беззахисна дитина не могла протистояти тій системі, а отакі містечкові, свої «дядьки Василю» вислужувалися перед начальством, продавали душу комуністичній системі. Епітети й метафори підсилюють трагізм ситуації: «важка, морозяна ніч», «вікна сумні», «завійні хутречі», «палахкий вогонь», «каторжні дні», «білим аркушем стелиться поле».

Розділ «Летіли дзвони» поет створив на основі листа радіослухачки Зінаїди Рябової із Житомирської області, яка описувала, як у їхньому селі розбирали церкву, дзвіницю. Дзвонів не могли

зняти, тому вони падали й розбивалися, а церковну утвар просто палили. Українці не розуміли, чому відбуваються такі безбожні речі, у голову не вкладалося, як можна палити ікони й руйнувати церкви в цивілізованому світі.

Але якщо подивитися на ці дикі вчинки в історичному ракурсі, то можемо навести факти, як, зокрема, ще в 1620 році Московія палила Учительне Євангеліє Кирила Транквіліона Ставровецкого. Тож «традиція» залишилася. І, як зазначає Тарас Ярослав [11], у грудні 1927 року на XV з'їзді ВКП(б) виступ Й. Сталіна обернувся резолюцією «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», яка з'явилася 30 червня 1928 року й у якій наголошувалося «на необхідності посилити наступ проти релігії».

Уже в 1928 р. антирелігійна кампанія в Україні набирає нових обертів: іде масове закриття монастирів, храмів, вилучення церковного майна, широкомасштабні репресії проти духовенства.

За неповними даними, в Україні в 1929 році було закрито 136, у 1930 році – 234, а на кінець 1932 року – 1000 молитвених будинків [11].

У дослідженні «Руйнування Української церкви – складова голодоморної стратегії» Т. Ярослав наводить факти, які сприяють розумінню, що саме відбувалося по українських селах і містах. Церкви підпалювали, нищили фізично, змінювали зовнішній вигляд сакральної споруди, використовували для господарських потреб, клубів, комор тощо.

Комуністична система реально розуміла, що церква для українця – це оплот національного духу, який потрібно було знищити. Церква завжди мала панівне значення в сільській забудові й довкіллі, тому метою комуністів було осквернення сакрального місця та приниження релігійних почуттів вірян [11].

Ці історичні факти Микола Томенко передав в емоційно-образній системі поеми. Поет починає розділ із напруженої психологічної характеристики нелюдської події метафорою:

Бажаючих закинути зашморг
На тоненьку шию хреста,
Аби зачепити
І потягнути трактором, –
Не було... [8, с. 163].

Бо насправді знайти виконавців, які б погодилися брати участь у такому вандалізмі, було вкрай важко, адже віряни нізащо не підняли б руку на святе. Але, як каже поет, «пігмеї» знаходилися:

А на вершині церкви,
Біля самого хреста,
Тим часом
Вовтузилося двоє пігмеїв,
Нищих душею...
Повзали, мов шурі, там, угорі...

І раділи, що петлю наділи...
 За зрізані дзвони –
 відро самогону
 Дадуть за «чисту роботу».
 А трактор впирався,
 Аж вигріб яму...
 Хрест не стримався – здався.
 Летів – мов на плаху –
 Сірим птахом [8, с. 164].

Система внутрішнього римування підсилює напруження сприйняття цього злочину, бо дзвони летіли по всій Україні, яка «ще не вмерла, // яку ще не вбили голоду жерла» [8, с. 164].

Автор вивів сильний образ дзвона, який летить, немов сірий птах, і крик цього дзвону відчувався в кожній клітині українця, який спостерігав за злочинами Кремля.

Образ простої жінки, яка ховає, обпікаючись, обгорілу ікону під фуфайку, – неймовірної сили, бо поет розуміє силу, вірність, духовність української жінки:

ІКОНИ КИДАЛИ В КОСТРИЦА,
 А ті сільські жінки, посивілі Матері,
 Що стояли до вогню ближче, –
 ОБПІКАЮЧИСЬ, ІКОНИ ВІЙМАЛИ,
 ПІД ПОЛИ КУФАЙОК ХОВАЛИ... [8, с. 164].

На нашу думку, власне оце протистояння системи, нескореність, духовність, захист своєї землі, своєї культури, віри, традицій і формує українську ідентичність, яка так яскраво проявляється саме сьогодні, у час повномасштабного вторгнення, коли загарбники руйнують, бомблять наші музеї, церкви, викрадають дітей, знущаються над українцями, створюють новий геноцид нашої нації. Образ посивілої матері, яка ховає обгорілу ікону Божої Матері під куфайку, – це образ нескореної України, яка відбудує, збереже й понесе в майбутнє дух і міць України. Микола Томенко не дожив до повномасштабної війни, але в «Трудовій книжці Матері» пророоче закликав вивчати уроки історії, засудити злочини кремля, що він скоїв у минулому столітті на землях України.

Розділ «Покара за ... бездітне» – ще один розділ-вирок сталінсько-кремлівській системі, яка вигадала молодим дівчатам, яким заздалегідь виповнилося 18 років, платити податок за те, що вони не мали дітей. І за це їх заганяли в холодну катівню й били!

Цей розділ так само автор написав на основі листа радіослухачки Катерини Головацької з Обухівщини, яка сама пережила такі знущання. Жоден народ світу, як каже поет, не додумався до такого злочину, коли земля була зруйнована війною, мільйони чоловіків були вбиті або репресовані, відбудовувати Україну мали жінки й дівчата, яких ще й принижували морально. «Такого цинізму й зневаги щодо нас як великого геніального народу, –

наголошує поет, – не зустрінеш ніде» [8, с. 167]. Молоді дівчата, які ще не зустріли своє кохання, мають платити сатанинській державі «бездітне»:

Аж соромно чути оте «бездітне»,
 Воно ображає народ мій, націю,
 І коле, як сухі голки акації,
 В самісіньке серце... [8, с. 169].

І, власне, Микола Томенко поетичним словом створює образ катів, «виконавців ідолової волі, душепродавців, у серцях яких

НІЧОГО НЕМАЄ СВЯТОГО...

Вам скажуть: «убий» – уб'єте,
 «закатуй» – закатуєте,

**БО ВИ Ж АТРОФОВАНИМИ СЕРЦЯМИ
 СВОЇМИ УЖЕ НІЧОГО НЕ ЧУЄТЕ...**
 [8, с. 169].

Таких надлюдських податків було щонайменше 12, і на кожен знаходилися свої «збирачі». А найголовніше, на нашу думку, у цьому розділі поеми поет дає визначення своєї нації як нації працьовитої, моральної, гостинної, неагресивної, яка ніколи не зазіхала на своїх сусідів, «але вміла боронить свою землю від агресивно настроєних варварів». Цікаве римування додає емоційності образу: «Україна – це та межа, // де живуть без ножа» [8, с. 171]. Як зазначає літературознавець Михайло Насенко, «поетична мова матеріної трудової книжки Миколи Томенка ... рвана-поламана, і це надає їй щемливої драматичної напруги та трагічного колориту» [6, с. 43].

Висновки й перспективи досліджень. Отже, проаналізований матеріал свідчить, що вивчення уроків історичного минулого, зокрема, через призму поетичного слова, через емоційно-психологічне прочитання архетипних образів українців, виведених у поемі «Летіли дзвони», зокрема таких як діти з в'язкою соломи, яка палає за плечима; селяни, які рятують спалені ікони та скинуті дзвони; молоді дівчата, які зазнавали знущань і побиття за бездітне, – це шлях до усвідомлення себе як нації, окремої від нації окупанта, розвінчання імперських міфів про вигадану «єдність». Побудована на антитезі система образів – від маленьких дітей, молодих дівчат до посивілих матерів – дала змогу авторові виразніше й емоційніше змалювати ціле покоління, над яким чинила експерименти сталінська машина.

Кожен розділ поеми, як ми зазначали в попередніх дослідженнях [10 с. 228], можна назвати своєрідним архетипом доби, оскільки в ньому зафіксовано злочини кремлівського режиму, які мають стати сталим складником історичної пам'яті українського народу.

Вивчення цієї поеми та її наступних розділів, які розкривають і викривають систему нищення української нації, дасть можливість повного аналізу поетичної матриці книги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабчук Е. Теплий. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 22–29.
2. Білоус Д. Важка дорога правди. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 120–124.
3. Жулинський М. Білі автографи української долі. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 130–135.
4. Засенко П. Смертельні жнива. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 162–165.
5. Мотрич К. Час дозрілих жнив. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 82–85.
6. Наєнко М. Проголосував би й сам Шевченко. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 34–48.
7. Томенко М.В. Мама. Рідна земля. Україна – понад усе. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 136–139.
8. Томенко М. Трудова книжка Матері. Київ : Фенікс, 2008. 308 с.
9. Томенко О. Образ Матері у тетралогії «Трудова книжка Матері» Миколи Томенка. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 22. Том 2. С. 242–245. DOI: 10.32782/tps2663-4880/2022.22.2.44.
10. Томенко О. Поетична фіксація подій голодомору в Україні у поемі «Летіли дзвони» Миколи Томенка. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. № 26. Т. 2. С. 228–231. URL: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.43> (дата звернення: 11.01.2024).
11. Ярослав Т. Руйнування Української церкви – складова голодоморної стратегії. URL: <https://sites.google.com/a/vox-populi.com.ua/newspaper/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienskoiecerkviskladovagolodomornoiestrategiieavtortarasaroslav> (дата звернення: 11.01.2024).
3. Zhulynskiy M. (2017) Bili avtohrify ukrainskoi doli. [White autographs of Ukrainian destiny]. *Povertaius sohodni do sebe. Mykola Tomenko v koli druziv*. Kyiv : Shchek. pp. 130–135 (in Ukrainian).
4. Zasenka P. (2017) Smertelni zhnyva. [A deadly harvest]. *Povertaius sohodni do sebe. Mykola Tomenko v koli druziv*. Kyiv : Shchek. pp. 162–165 (in Ukrainian).
5. Motrych K. (2017) Chas dozrylykh zhnyv. [Time for a ripe harvest]. *Povertaius sohodni do sebe. Mykola Tomenko v koli druziv*. Kyiv : Shchek. pp. 82–85 (in Ukrainian).
6. Naienko M. (2017) Proholosuvav by y sam Shevchenko. [Shevchenko himself would have voted]. *Povertaius sohodni do sebe. Mykola Tomenko v koli druziv*. Kyiv : Shchek. pp. 34–48 (in Ukrainian).
7. Tomenko M.V. (2017) Mama. Ridna zemlia. Ukraina – ponad use. [Mother. Native land. Ukraine is above all]. *Povertaius sohodni do sebe. Mykola Tomenko v koli druziv*. Kyiv : Shchek. pp. 136–139 (in Ukrainian).
8. Tomenko M. (2008) Trudova knyzhka Materi. [Mother’s Work Record Book]. Kyiv : Feniks, 308 p. (in Ukrainian).
9. Tomenko O. (2022) Obraz Materi u tetralohii “Trudova knyzhka Materi” Mykoly Tomenka. [Image of Mother in Tetralogy ‘Mother’s work record card’ by Mykola Tomenko]. *Zakarpatski filolohichni studii*. Vyp. 22, vol. 2, pp. 242–245. DOI: 10.32782/tps2663-4880/2022.22.2.44 (in Ukrainian).
10. Tomenko O. (2023) Poetychna fiksatsiia podii holodomoru v Ukraini u poemi “Letily dzvony” Mykoly Tomenka. [Poetic Fixation Of The Event Of The Holodomor In Ukraine in the Poem “When Bells Were Fly Down” by Mykola Tomenko]. *Zakarpatski filolohichni studii*. № 26 vol. 2, pp. 228–231. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.43> (in Ukrainian).
11. Yaroslav T. “Ruinuvannia Ukrainskoi tserkvy – skladova holodomornoii stratehii” [The Destruction Of The Ukrainian Church is a Component Of The Hungerr-Killing Strategy] URL: <https://sites.google.com/a/vox-populi.com.ua/newspaper/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienskoiecerkviskladovagolodomornoiesstrategiieavtortarasaroslav> (accessed: 11.01.2024) (in Ukrainian).

REFERENCES

1. Babchuk E. (2017) Teplyi. [Warm] *Povertaius sohodni do sebe. Mykola Tomenko v koli druziv*. Kyiv : Shchek. pp. 22–29 (in Ukrainian).
2. Bilous D. (2017) Vazhka doroha pravdy. [The hard road to the truth] *Povertaius sohodni do*